

LJILJANA MARKS

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

"NI O DRVO, NI O KAMEN...": MAGIČNE FORMULE U HRVATSKIM PREDAJAMA O VJEŠTICAMA

U hrvatskim predajama o vješticama ponavljaju se u brojnim varijantama, koje često ovisne o kraju iz kojega je zapis, stihovane formule koje su izravno vezane uz vještiji let. Pravilna poraba formule (uz ostale zadane radnje i rekvizite) omogućuje vještici uspješan let. Krivi izgovor te iste formule, čak i najmanja promjena njezine strukture, dopušta let svjedoku, ali on na vještije sastajalište dolazi izubijan, pretučen i ranjen. Čvrsta i zatvorena struktura tih formula (poput molitvica, zaklinjanja, bjanja, basmi) dopušta tumačenje da je riječ o magijskim tekstovnim strukturama vezanima uz obredne čine čija pravilna poraba ima i materijalnu moć. Latentna pjesnička funkcija jezika (stih, rima) poslužila je i kao mistično sredstvo kojim se nastoji postići praktičan učinak.

U radu se analiziraju spomenute formule u sudskim procesima o vješticama u Hrvatskoj te u novim usmenoknjiževnim zapisima.

Ključne riječi: magične formule, vještiji let, predaje o vješticama, Hrvatska

Iz velike teme o vješticama u ovome sam radu pozornost usmjerila samo na tekst koji vještica izgovara e da bi poletjela, dakle, ključni gradbeni element u predajama o vješticama i ponudila moguća rješenja, koja su, dakako, otvorena diskusijama, dopunama i mogućim drukčijim promišljanjima. Potaknuli su me to ritmizirani, manje ili više stihovani i verbalno strogo zadani dijelovi u predajama o vješticama koji se u svojim brojem ipak ograničenim jezičnim varijacijama ponavljaju u korpusu hrvatskih usmenih predaja. Riječ je, naravno, o formuli koja vještici omogućuje let. Promatram te dijelove teksta s jedne strane kao formule, dakle relativno čvrsto zadane strukture, a s druge nudim i njihovu moguću interpretaciju i razumijevanje kao bjanja, zaklinjanja, dakle usmenoknjiževne oblike kojima su moć i praktični učinak sadržani već u njihovu izričaju, u riječima samima.

Obrazložiti ću i jedno i drugo. Ponajprije formula: Formula je skupina riječi koja se redovito upotrebljava u istim metričkim uvjetima da bi izrazila osnovnu ideju.¹ Kazivač/pjevač je može minimalno varirati tako što svoj iskaz analogijom prilagođuje znanom formulnom iskazu, stavljajući nove riječi u stare obrasce. Uklapanje obrazaca u metrički kanon vjerojatno je novije, neophodno je bilo za razvoj epike jer, kako smatra Lord, formula u prošlosti nije nužno bila uvjetovana stihom, kompozicijom. Njezini su simboli, njezini glasovi, njezini obrasci stvoreni poradi magijskog djelovanja u bajalicama a ne poradi estetskog zadovoljstva. Ako su kasnije i pružali takvo zadovoljstvo, to je bilo samo za naraštaje koji su zaboravili njihovo stvarno značenje (Lord 1990:67-125). Složit ćemo se da formule i u usmenoj i pisanoj književnosti doista ponavljaju neke stalne sadržaje. Prema njima prepoznajemo i povijesna i stilska književna razdolja. H. de Boor i W. Mohr formulu definiraju kao fiksaciju "neke misli ili pojma, koja je postala tradicionalnom i može se u različitim povezanostima redovno pojavljivati u jednakoj ili približno jednakoj verziji. (...) One su rezultat procesa apstrahiranja i kondenzacije, imaju nadindividualni a katkada i apstraktno-simboličan karakter" (prema Bošković-Sulli 1978:33, 35). Formule i formulnost se doduše češće razmatraju u poeziji, ali njihovo temeljno značenje možemo proširiti i na prozu. Formulnost u usmenim pričama definiraju jedinice unutar teksta iskazane istodobno različitim "registrima" ne moraju se međusobno nužno presijecati. Stoga je formulnost usmene proze teže opisati, premda se čini dohvaljivom i shvatljivom. Formule su se u proznome tekstu gotovo uvijek vezale uz bajke. To su uglavnom retoričke figure, uvodne i završne formule, "Kontaktformeln", koje pozivaju na pozornost publike, uvode nas i izvode na kraju pripovijedanja iz bajkovnoga svijeta, ponavljanja koja ritmiziraju i dinamiziraju bajku, stihovi i slično. Fleksibilne su i dinamične, ali nisu nezamjenjivi značenjski dijelovi bajkovnoga teksta. Uostalom i ne nalazimo ih bezuvjetno u svim varijantama iste bajke čak ni u istoga a kamoli različitih naroda. U predajama bi se formulama mogle nazvati isto tako i uvodne rečenice u kojima se kazivač gotovo uvijek poziva na istinitost događaja, navodi točno mjesto i vrijeme, poimence svjedoke ili sudionike koji potvrđuju zbiljnost, autentičnost ispriповijedanoga teksta, a fabuli daju kredibilitet, vjerodostojnost, uvjerljivost.

O formulama u prozi možemo govoriti i kad je riječ o određenoj i unutar proznoga teksta izdvojenoj skupini riječi koja se rabi u istim ili sličnim "uvjetima" da bi zgusnuto iskazala ponavljajuću situaciju. Pritom je skupina riječi mišljena dinamično a ne statično, dakle to ne moraju biti uvijek doslovno iste riječi već slične jezične konstrukcije koje vežemo uz iste radnje

---

¹ Sustavna teorijska istraživanja i tumačenja formula i formulativnosti krenula su od epske poezije pa su otuda i najčešći primjeri (M. Murko, G. Gesemann, A. Schmaus, M. Parry, A. Lord). Više u: Bošković-Sulli 1978:29-40.

ili postupke i takvima ih odmah i prepoznajemo. U predajama o vješticama to bi bile sve formule koje vještica izgovara prije leta.² Pritom nikako nije riječ o klišeiziranim, stereotipnim ili stalnim mjestima, već o konstitutivnim dijelovima teksta koji se podjednako očituju na morfološkoj i semantičkoj razini. U zapisima hrvatskih predaja dakako ovise i o kraju iz kojega je zapis te odgovaraju dijalektalnom ili lokalnom govoru, ali uglavnom imaju istu ili sličnu kompozicijsku strukturu:

Ni kroz trn, ni kroz draču, na Vis na bačvu, a u Puju pod orah (Marks 1981:44).

Ni o drvo ni o kamen, neg pod oras pod Prominu (Ardalić 1917:306).

Ni o drvo, ni o kamen već u Pulju pod Orahe (Kadčić Peka 1859:332).

Ni o drvo, ni o kamen! a starac odgovara: Kud snahe, onud i ja! (Đorđević 1989:31).

Ni o trn, ni o grm, već na pometno gumno! (Đorđević 1989:32).

Ni o drvo, ni o kamen, neg... (Carić 1897:710; kaže se na Hvaru i Braču).

"Ni iznad puta, ni ispod puta, ni o kam, ni o drvo, no uprav putem u Vidovo Polje, pod orah" (Hercegovina). Neki kažu: "U Pulju pod orah" (Đorđević 1989:32).

Nit o drvu, nit o kamen, već u Pulju (ili na drugo mjesto) pod oraje (Đorđević 1989:32-33).

Ni o drvo, ni o kamen, nego u Slatine pod orij (Ivanišević 1987:563).

Ni o drvo, ni o kamen, nego na Majčinu (u Tugare pod Osikom) pod krušku (Ivanišević 1987:569).

Ne uz drvo, ne uz kamen (Valjavec 1858:246).

Ni o kladu ni o panj, nego ravno u Aršanj.

I o kladu i o panj, i pravac u Aršanj (Bošković-Stulli 1997, br. 229 = Bošković-Stulli 1963, br. 149).

Svaki voz pe stotina mija! Svaki voz pe stotina mija! (Bošković-Stulli 1997, br. 231 = Bošković-Stulli 1963, br. 148).

Ne zadeni me trn, ne zadeni me grm, ni drača ni dub, ni cer ni rov, ni grota ni brig ni slama ni nič!

---

² Neću se u ovome radu baviti mogućim odnosima između šamanizma i vještijeg leta, iako ima puno elemenata koji omogućuju i takvu interpretaciju (Klanczay 1991; Pócs 1999; Marjanić 2005).

Zadeni me trn, zadeni me grm, i drača i dub, i rov i cer, i brig i slama i vse! (Bošković-Stulli 1986, br. 163).

Kroz grm kroz trn, na Velebić. Nevjesta: Brn, brn, kroz grm kroz trn (Bošković-Stulli 1959, br. 153).

... ne uz drvo ne uz kamen//uz drvo uz kamen (Valjavec 1858:246).

"Ni o drivo, ni o kamen, već u Pulju di ostali." Muž potom govori: "I o drivo, i o kamen, pa u Pulju di ostali." (Marks 1980:267).

"Ni u drivo, ni u kamin, nego u Pulju di su svi ostali." Sin potom govori: "I u drivo, i o kamin, i u Pulju di su svi ostali." (Marks 1980:267-268).

Brojnost, netipičnost i raznolikost tih formula na jezičnoj, kompozicijskoj i stilskoj razini – od njihova nepotpuna citata i nevješta prepričavanja i parafraze do pjesmica koje mogu kao poetski tekst stajati izvan konteksta – upućuje na njihovo čvrsto mjesto u usmenim predajama o vješticama. Primjerice, formula u predaji iz Župe dubrovačke je potpuno drukčija od svih meni znanih zapisa, sličnija je ritmiziranim dijelovima u bajkama, ali je jednako učinkovita: Vještica se obraća mački i u kući čarobnim riječima doslovno okamenjuje zatečenu situaciju da se ne bi vidjelo da je nema: "Moja mačko, ti leži kod popreta kako i ležiš, a moja vatro, ti gori kako i goriš, a moj kotlu, ti vri kako i vriš, a moj badanj, da ga putujemo!" Mačka doista ostaje ležati kraj peći, vatra i dalje gori, kotao vri, jedino ona uzima bačvu u kojoj odleti (Marks 2002:510-511).

Takvi formulni dijelovi unutar predaje o vješticama nisu retoričke figure kao u bajci: oni su medijatori, verbalno sredstvo koje samim svojim izričajem aktivira i oslobađa nepoznate sile i omogućuje njihovo djelovanje. Te sile mogu donijeti užitak, iskustvo nepoznatoga, uzbuđujućega, poželjnoga, ali i propast. O njihovu djelovanju saznajemo iz učinka krivo izgovorene promatračeve formule. Promatrač, najčešće netko iz obitelji, znatiželjnik ili slučajni namjernik koji čuje što vještica izgovara i pokušava ponoviti riječi e da bi je slijedio, formulu izgovori krivo: najčešće zamijeni jedno slovo, ključno za značenje, pa umjesto da kaže ni o/ ni o, on govori i o/ i o. Pritom ritam formule ostaje gotovo isti pa se na prvi pogled i ne čini da je nešto promijenjeno. Međutim, upravo to jedno krivo izgovoreno slovo bitno mijenja značenje pa i rezultat formule. Ta je uloga promatrača u fabuli nužna i neizostavna jer je on jedini koji nedvojbeno fizički potvrđuje zbiljnost predaje, on je glavni svjedok koji svjedoči o vješticijima okupljanjima, on poslije priča jer nije vezan zakonom šutnje kao pripadnice vješticije zajednice, a istodobno potvrđuje i učinkovitost formule. Svojom je znatiželjom a potom greškom omeo vješticiji sastanak s uobičajenim slijedom radnji, ali je narušavanjem toga reda istodobno fabularizirao događaj, omogućio priču.

Memorati o vješticama uglavnom se pozivaju na takvog svjedoka, on nerijetko ima ime i prezime ili se navodi njegova rodbinska veza s vješticama.³ Bez formule nema leta, a bez greške ili drukčije pristigloga svjedoka nema fabule, nema priče, nema zapleta, nema drukčijega kraja. Jer predaja se ne iscrpljuje u letu, ta znamo da one lete, znamo i kako i otprilike kamo, ali priči nedostaje neposredni znatiželjni promatrač koji ne pripada vještičjem svijetu, koji će ne samo o njemu svjedočiti nego će istodobno kao novi lik biti i pokretačem priče, a prepričavanjem i njezina kasnijega života.

Uloga promatrača je ključna jer je on zapravo i jamac da tekst formule magijski djeluje samo u točno određenom i zadanom izričaju. Magijska je moć sadržana u samim riječima, one imaju izvršnu snagu, koja se ostvaruje samo ako se riječi potvrde kao čin. Izvan izvedbe koje formulu čine performativnom, takav je tip iskaza prazna formula.

Stoga formula u predajama o vješticama ima sadržajni značaj, ona je, bez obzira na to kako je u prepričavanju uobličena, konstitutivni dio fabule.

Normalno je stoga da svjedokova minimalna verbalna pogreška (i o/ i o umjesto ni o/ ni o), ali značenjski bitna, mora rezultirati i očekivanim posljedicama. Umjesto da proleti ne dodirujući zapreke na putu, on dolazi izubijan. To je zapravo samo još jedan dokaz da formula djeluje jer bolan let zapravo odgovara izgovorenoj formuli. Kako je u usmenim predajama, za razliku od sudskih spisa, oslabjela dijabolična tragična funkcija, moguć je i duhoviti obrat. Promatrač je najčešće i pripovjedač, dakle on je istodobno i sudionik, i neposredni svjedok, i komentator, i onaj koji u zajednici kažnjava vještice ili sve završava u karnevalskoj noti, humorističnoj, oslobađajućoj. Istina je otkrivena i napetosti su razrješene. Isto tako svjedokom može biti i čovjek koji se zatekao u predmetu kojim vještica odlazi na sastanak,⁴ slučajni prolaznik

---

³ "U Sitnomu Vrane Ećim ima ženu Anu", koja ga je svake večeri gonila da ide u postelju, a ona je iz komina potezala lonac i mazala se (...) Izgovarala je "Ni o drvo, ni o kamen, nego na Majčinu (u Tugare pod Osikom) pod krušku" i odletjela kao strijela. Muž je krivo izgovorio formulu ("I o drvo i o kamen, na Majčinu pod krušku"), ali je sav izubijan pošao za njom. Tamo je rekao "U ime Isusovo!" i u taj se čas sve razvrglo. Jedva je došao doma, istukao je ženu i nije više išla (Ivanišević 1987:569-570). "Josip Gorupec pripoveda, da je negov otec jedne noći okolo božičnih kvatrov na križajni na Zagrepčici nadošiel na veliki ogen okolo kojega je bilo dvanajst coprnic" (Marks 1994:98).

⁴ Vlasnik broda je zaspao u brodu, a u noći su ga uzele vještice i otišle iz okolice Dubrovnika u Egipat, u Aleksandriju. On se ne sjeća da je bio tamo, ništa nije vidio, dakle nije pouzdani svjedok, ali grančica datula na brodu posvjedočuje taj put.

"Da su bili u Lesandriji i vratili se. Promislite kroz to malo, ovu uru, dvije, šta ja znam, jedan sat da su bili tamo u Egiptu i vratili se s tijem brodom. A sad, što je bilo, je li on izim oni dotala našo što u brodu?" (Marks 2002:509-510).

Djed se zavukao u bačvu u kojoj vještica leti daleko – u Afriku ili Indiju, ni on sam ne zna. Čuo je i formulu, sve je vidio, a posvjedočuje to groždem što ga je tamo ubrao (Marks 2002:510-511).

Strani svijet kamo se odlazi katkad je imaginiran stranim jezikom, u Dalmaciji najčešće iskrivljenim talijanskim: "cento mile, una paletada" govore vještice iz Zlarina kad odlaze u

koji se našao na raskršću gdje se vještice okupljaju. U tim primjerima nema krivo izgovorene formule (premda svjedok može posvjedočiti o njezinu postojanju), već su jedino ime i prezime tog slučajnog svjedoka ili predmeta koje donosi iz dalekih zemalja jamci zbiljnosti ispričanoga doživljaja/događaja. Formula je tu nepotrebna jer svjedok leti zajedno s vješticom. Katkad je svjedok ucijenjen i ne smije reći što je vidio, katkad zazove Božje ime i sve nestane, ali najčešće istuče neku od žena i sutradan je prepoznata po rani, ili mu se sama potuži na bolno mjesto i tako se otkrije.⁵ Formulu može krivo izgovoriti i mlada vještica, najčešće kći, snaha. One su zbog neznanja i brzopletosti kažnjene, ali ipak sudjeluju u vještičjem obredu, čuvaju njegovu tajnost i nisu izvorom kasnije priče kao slučajni promatrač.⁶

Medijatori leta (bajanja, basme, mast i štap)

Ponavljam da su relativno strogo zadane ritmizirane rečenice u predajama o vješticama, gdje i u stihu lirske poezije, sastavnim dijelovima toga tematskog kruga predaja u gotovo svih europskih naroda (s različitim varijacijama). Prema mojim istraživanjima hrvatske sudske prakse i povijesnih izvora (Tkalčić 1891, 1892; Bayer 1982), etnološke građe i usmenoknjiževnih zapisa odlika su upravo usmene predaje, ne potječu iz sudskih procesa, ne nalaze se u njima. Kao da je u njima sačuvano pretkršćansko vjerovanje u magiju riječi koje se održalo samo u usmenoj tradiciji i vjerojatno nije bilo znano inkvizitorima pa bi se moglo pretpostaviti da i stoga nije ušlo u repertoar ispitivanja – pa ni u zapisnike i povijesne dokumente, za razliku od manje ili više formulnih rečenica koje su vezane čaranje za ljubavnu magiju, zdravlje i sl. Tu sam pretpostavku potvrdila i

---

Pulju, u Italiju (Marks 1980:267). Riječ je isto tako o nekoj vrsti formule što je vještice ili veslač izgovaraju dok veslaju, gdje se kao čudesnom čizmom od sedam milja u jednom zaveslaju prevaljuju goleme udaljenosti. Tomu odgovara hrvatska formulna izreka: "Milj, milj" (Marks 2002:510); "Svaki voz pe' stotina mija!" (Marks 1998:118-119).

⁵ Otac Josipa Gorupca je u noći "okolo božićnih kvatrov na križajni na Zagrepčici nadošiel na veliki ogen okolo kojega je bilo dvanajst coprnica". Zgrabio je veliku batinu i sve ih istukao. Za dva tjedna k njemu je došla susjeda i posvjedočila da je bila jedna od coprnica (Marks 1994:98). Kažnjen može biti i promatrač koji ih omete, pa ga tako vještice mogu obrijati, izubijati, skinuti do gola (Marks 1994:99).

⁶ U nekim tekstovima promatač kažnjava žene prema očekivanjima zajednice, a katkad je dovoljno da žena izjavi da više neće ići. Neposredni svjedok može ostati i u kući: on može vidjeti kako se žena maže i odlazi (katkad i čuti formulu), vidi njezino mrtvo tijelo i leptirića koji izlazi i okreće tijelo e da se duh u nju više ne bi mogao vratiti. Tijelo najčešće vraća u početni položaj tek kada se leptirić vraća i pokušava ući u ženino tijelo, ali ne znamo što s događalo u međuvremenu.

čitajući europsku stručnu i znanstvenu literaturu o procesima i postupcima protiv vještica.⁷

Prvi zabilježeni stihovi hrvatske obredne lirike, govorne formule ljubavne magije, potječu zapravo iz sudskog dokumenta o procesu "vješticama" u Šibeniku iz prve polovice 15. stoljeća (1443.). To je još uvijek doba prije velikih inkvizicijskih procesa. Riječ je o dijelovima optužnice majci Mirni, udovici Ratkovoj i kćeri joj Dobri u Šibeniku. Žene su priznale i opisale kako je tekao obred općinjavanja mladića iz bogate plemićke obitelji pa se u tom sudskom spisu nalazi latinski prijevod stihova govornih formula ljubavne magije:

Kao što se taj mozak prži u ovoj tavi (padeli),
tako se pržilo srce Dragana u ljubavi Dobre, moje kćeri,
u ime đavla pušuci nad spomenutim mozgom tri puta.

ili:

Ko što mirišu (vonjaju) ove stvari koje izgaraju,
tako mirisala (vonjala) i do gađenja Jurke se srozavala
(njegova priležnica koju je otpustio).⁸

Upravo ovi primjeri, premda sačuvani kao zapisnici sa suđenja vješticama, potvrđuju da je formula bila sastavnim dijelom čaranja i vraćanja. U tim je primjerima riječ o ljubavnoj magiji – u prvome je primjeru riječ o želji da momak zavoli Dobru, kćer žene koja sama čara, a u drugome o želji da nekomu omrzne ljubavnica po imenu Jurka, očito da bi se vratio ženi. Takve želje nisu morale biti ni kasnije zakonski sankcionirane ako im namjera nije bila zla. U kasnijim procesima vidimo da je to postalo nevažno jer je svako čaranje proglašeno maleficijem i žene su redom bile kažnjavane. U ovome kontekstu mi je to naime važno stoga što se uz zapis formule spominje i vrag u čije se ime tri puta puše nad mozgom mačke i psa što se puši u tavi. U povijesti hrvatske književnosti ti se stihovi najčešće navode kao prvi zabilježeni stihovi usmene poezije, što s vremenskim odmakom i odmakom od funkcije i konteksta koje su mogle imati u svoje doba može biti točno, premda je tu očito riječ o formulama koje imaju strogo zadanu funkciju u obredu čaranja.

Podaci o bajanjima (*fascinatio*, *incantatio*, čaranje, vražanje – Mažuranić 1975:13) nalaze se paralelno u etnološkim, usmenoknjiževnim i

⁷ Formulni se izrazi vezani uz let ne spominju čak ni u natuknici o čaranju (*Charms*) u Enciklopediji o vještičarenju u zapadnoj tradiciji (*Encyclopedia of Witchcraft* 2006/1:181-182). Autori su se i tu usredotočili uglavnom na magijsko djelovanje riječi u ozdravljenju ili protiv čarobnih moći, ili pak u molitvama.

⁸ Perić-Polonijo 1996:8. Latinski izvornik toga teksta u: Kolendić, Petar 1928. Navedene stihove je s latinskoga preveo Zdeslav Dukat. Cijeli zapisnik sa sudskoga procesa protiv Mrne i kćeri joj Dobre preveo je Antun Kolendić i objavio u titogradskom časopisu *Stvaranje*.

pravnim izvorima. Upravo pravni izvori zbog svojega nastojanja za točnim imenovanjem donose i citate. Tako se i u napatku za ispovjednike iz godine 1452. u Hrvatskome primorju bakanje definira kao širi pojam, koji obuhvaća sve vrste "nedozvoljena, po crkvenih i svjetskih, duhovnih i tjelesnih zakonih kažnjiva, obćenja s vrhunaravnimi bići i silami". Bakanje se određuje kao vazda ponavljano čaranje kojim se mogu prizivati vragovi i nadnaravne sile, a za one koji to čine preporuča se smrtna kazna. ("Ko godje vražanje, ako se vazda priga(d)ja, ima biti bakanje, i tako se zovu vragi, potajno ili očito, ki to čine ... dostojan je smrti tjelesne." Mažuranić1975:13) Mažuranić u svojem *Rječniku* navodi da je u doba iz kojega su izvori (15. st. i poslije) u svim hrvatskim zemljama prevladavalo beziznimno pravno shvaćanje da je sve što "spada pod pojam bakanja, zvalo se ono bahorenje, basna, ganjanje u planete, gatanje, ugonjenje, vraćanje, vražanje, vilenstvo, coprija, s jednom riječi svaka sveza ne samo s 'nečastiva djavlom' već u obće s vrhunaravni silami, grieh, hudoba, zločin teške vrste" (Mažuranić1975:13). Pritom se bakanje izjednačuje s čaranjima, vraćanjima.

Ako izuzmemo navedene magijske stihove iz 15. st., u sudskim zapisnicima o progonu vještica u dijelovima iskaza o čaranju, bakanju nema formula o letu ili bilo kakvih manje ili više strogo zadanih jezičnih struktura. Spominju se tek rečenice koje se izgovaraju pri određenim radnjama: pravljenu tuče, pretvaranju pepela u tuču..., ali nemaju ni formulni oblik ni funkciju koju ritmična formula inače ima u usmenim predajama.⁹

Let kao način odlaska na vještičje sastajalište se spominje gotovo uvijek. Pitanje o letu bilo je očito uključeno u dio obaveznih, očekivanih pitanja na sudskim procesima. Čini se da je i optuženima bio znan popis pitanja i mogućih krimena te stoga i neke iste formulacije u iskazima optuženica koje potvrđuju tradicijsko poimanje o vješticama. One su odgovarale u određenom očekivanom ključu. Zatečene pred isljednikom govorile su ono što su znale iz pučke kulture. Znamo da su se sastajale na raskrižjima na kojima su često i raspelo ili vješala i otuda odlazile na sastanke. U zagrebačkim se procesima spominje Medvednica, dakle brijeg ponad Zagreba, ali čak i sela što su se nekoć nalazila na njegovim padinama a danas su to dijelovi grada. Nema posebnog vještičjeg drveta kao u predajama (brijest, topola, orah). Svjedokinja katkad govore o letu koji je bio neuspješan

---

⁹ "Veli da se tuča pravi od kvatrenoga parenog pepela. Udaraju trima ljeskovim šibama po pepelu, a šibe moraju biti jednu godinu stare, i to u potoku ili u bari uzrasle. Dignu se u zrak i uzlete, a vrag je s njima" (Bayer 1982:574).

Tuču prave udaranjem triju ljeskovih šiba i govore: "Iz te vode neka postane tuča'. I, kaže, da zaista postane" (Bayer 1982:589).

Tuča se pravi i iz pepela koji ostaje na mjestu gdje se vještice spaljuju. "Veli da nad tim pelom baju, šentavaju i lilkaju i u bubanj udaraju. Bujanj, veli, je iz kože" (Bayer 1982:591).

pa se, primjerice, jedna pješke vratile doma jer je bilo blizu.¹⁰ Nema dalekih prekomorskih letova kao u predajama.

U svjedočenju o magijskim radnjama navode se samo uobičajene rečenice što se usput izgovaraju tijekom samoga čaranja. One riječju prate ili, što je češće, riječju opisuju čin čaranja ili njegov završetak i imaju izvjesno magijsko svojstvo unutar obreda, ali nisu njegovi nužni ni konstitutivni dijelovi. U optužnicama se donose uglavnom kao izravan odgovor na sučev upit. "Sad smo načinile što smo god mislile" su na kraju čaranja izjavile dvije optuženice 1640. u Zagrebu. U opisu netom spomenutoga čaranja prepoznamo i magijske elemente: glogov kolac koji je muž jedne optuženice donio iz šume, njegovo zabijanje u zemlju, okretanje, zalijevanje mlijekom i željezni užareni ražanj kojim su promiješale mlijeko. Navedena završna rečenica nema magijsko djelovanje, i bez nje bi magijski čin bio jednako djelotvoran.¹¹ Rjeđe se opisuju magijski postupci: Kad se zapisuje vragu, mora za čaranja uzeti šišmišove krvi, a njome mora dušu zapisati vragu riječima bez ikakva značenja kao npr. debra ebra (Bayer 1982:357).

Čaranja se i u optužnicama veže uz najčešće krimene: oduzimanje kravama mlijeka ili pak vraćanje za ljubavnu magiju.¹²

Mast u sudskim spisima/procesima odgovara uporabi masti koje potječu iz inkvizicijskih i teoloških predodžbi. Spominje se da su nekakvom

---

¹⁰ Neku Katu Kozjak je namazala Sabolica i uzela da leti. Ostala je na putu do Horvata i otuda je pješke otišla kući. To je sve bilo po danu (Bayer 1982:578). Bile su na Okićnici. "Veli da tamo plešu, goste se i jedu, da prostite, izmetine i ostale odurne stvari, a kad kokot zapjeva, odmah se razidu, i sve se izmuče leteći" (Bayer 1982:585).

¹¹ U optužnici protiv Magde Muhić i Mihajla Kuševića, optuženih 1640. godine zbog čarobnjaštva na brežuljku Jelenovcu, piše da su svojim vraćanjima prouzročili smrt Kuševićeve žene Katarine.

U istrazi je posvjedočeno: "Optužena Magdalena dolazila je mojoj tada još živućoj ženi Katarini. Rekla mi je da donesem iz šume stablo ili drvo zvano glog pa da iz njega načinim klin. Kada je dobila klin, pristavila ga je s mojom pokojnom ženom k vatri i malo ugrijala, a onda su ga pred pragom kuće s mnogo udaraca batom u zemlju zabile. I kad je već bio zabijen, tako su ga dugo pokretale dok nisu oko njega jamu načinile. U tu su jamu onda nalijale kravljege mlijeka. I tada su, napokon, uzele željezni ražanj, na vatri ga užarile i kad je već bio usijan, zbole ga u mlijeko naliveno kraj klina i promiješale. Kad je mlijeko promiješano, izgovorila je Magdalena ove riječi: Sad smo načinile što smo god mislile.

Nakon što je opisani đavolski obred svršen, Dora Jelenovečka, protiv koje se to zlo spremalo, sa svojom je snahom pala u tešku bolest i raznim đavolskim priviđenjima mučene, obje su slijedećeg dana ispustile duše" (Bayer 1982:551-555).

¹² Iz optužnice godine 1475.: "Isto tako smo kod rođaka Luke našli neku posudu zle masti i vode napunjene zlim korijenjem. Tu je posudu sam rođak dao nama sucima i prisežnicima." Time je navodno na zdencu optužena kupala ženu svoga rođaka "zato da je njezin muž ne tuče i ne psuje, nego da je voli" (Bayer 1982:523).

masti po gradu mazale ljude. Najčešće su se mazale prije leta; katkad njome mažu i štap na kojem lete (Bayer 1982:361-362). Metla se ne spominje.¹³

U procesima nema formula. Opisi s manje ili više varijacija odgovaraju zamišljenoj slici vještice. Međutim, usmena je tradicija mnogo bogatija i analiza zapisa pokazuje ne samo njezinu maštovitost i raskošne slike nego i međusobnu duboku i formalnu i morfološku povezanost između vještica i ostalog demonskog pučkog imaginarija. Valja nam uzeti u obzir čitav ostali imaginarij hrvatskih mitskih predaja da bismo shvatili kako zamišljena jednoznačna određenja značenjski uopće ne funkcioniraju.

Vještica je u usmenim predajama mnogo fluidniji i neuhvatljiviji lik od žene u sudskim procesima. Ona se nalazi u onoj velikoj skupini antropomorfnih likova koja su u jednome trenutku prešla čarobnu granicu ovostranoga i onostranoga, pripadajući još uvijek i jednomu i drugomu, dijeleći istodobno neke svoje osobine s ostalim demonskim bićima: s krsnicima, benandanatima, grabancijašima, vukodlacima, zduhačima, vilenicama, nevidinčičima, morama, taltošima... To bi govorilo o "mekim granicama" u svijetu demonskih bića, o ambivalentnosti, o gibljivosti, o preobrazivosti, o polivalentnosti i beskonačnim mogućnostima međusobnog povremenog preuzimanja pojedinih osobina uz zadržavanje konstantnih značajki svoje demonske vrste.

Horizont u kojem se pojavljuje vještica ipak je fikcija, fikcija je oblik viđenja svijeta, ali odnos zbilje i fikcije u predaji možemo shvaćati i temeljnim odnosom njezina postojanja i pripočavanja. Njezino se značenje na recepcijskoj razini oblikuje s jedne strane autoritetom kazivača i ispričanoga teksta, a, s druge strane, kontekstualno, a kontekst se pak aktivira pomoću

---

¹³ Mast se naziva zlom masti (Bayer 1982:523), radi se "od određenog dijela tijela još nekrštene djece ili gdjekad nejake djece koju ... ubijaju. To je ponajviše srce, jer tvrde da je taj dio tijela najprikladniji i potreban za pravljenje te đavolske pomasti" (Bayer 1982:361-362). "Kad (vještice hoće) da naprave mast, onda paraju djecu. U kolijevci je guše pa ih kuhaju i iz toga prave mast" (Bayer 1982:574). "(...) Kaže da mast kuhaju i da u materinoj utrobi dijete umore i uzmu, pa ga kuhaju i iz onoga mast naprave na raskršću" (Bayer 1982:576). "I veli da je iz ljudi [Sabolica] mast kuhala. Ljude uzimaju na smetlištu na raskršću u mladu nedjelju. (...) I veli da prave takve vještičke masti kod kuće u svojoj ladici u jednom lončiću" (Bayer 1982:585). Sabolica je pravila mast i iz dječjih jetara (Bayer 1982:591). Pravi se ljeti oko Duhova "iz svakojakog drača, žita i voća" (Bayer 1982:594). U jednom su procesu pronašli "šest 'reliquiara' (spremišta moći) sa dvjema lončićima masti" (Bayer 1982:584).

U predajama su recepture donekle različite, ali i slične: "treba skuhati baburaču (žabu gubavicu) ili uzeti masla od kobile"; oko Koprivnice: coprnice "kupe trave i prave od njih ljekove i masti" (Đorđević 1989:31). U Samoboru koja žena hoće biti coprnica spari se s vragom, onda rodi dijete, to dijete mora ubiti i onda kuhati tako dugo dok postane mast. Tko se namaže s tom mašću pod pazuhu, može letjeti kamo hoće. To je coprnička mast (Lang 1992:203). Drugi opet kažu da se mast koja coprnice napravi nevidljivima pravi od "one dece kaj prez krsta vmreju, tj. od nevidinčičev" (Lang 1992:905).

Više o masti u: Hübsch 2004.; o vezi između vještičje masti i ognjišta kao svetoga mjesta u kući te o njezinu halucinogenom djelovanju u: Marjanić 2005.

žanra kojemu iskaz pripada i koji takvim biva prepoznat. Temeljni strukturni elementi predaje, žanrovske formule zbiljnosti ne nalaze se u sudskim iskazima. To potvrđuju razlike između fikcije (usmenoknjiževnoga teksta) i sudskoga procesa, koji nedvojbeno citira najpoznatije tradicijske motive, ali ne sve. Proces međusobne izmjene dviju kultura, učene i pučke, tako evidentan u čitavome kompleksu o vješticama u europskoj tradiciji, i povijesnoj i usmenoknjiževnoj, nije morao zahvatiti sve motive. Usmena tradicija uglavnom nije prihvatila motiv o susretu i ugovoru s vragom, o vražjem pečatu (koji se uvijek tražio na tijelu optuženice) jer su postojala druga vještičina obilježja koja je tradicija pouzdano i nedvojbeno prepoznava, kao što ni u procese nisu prodrle formule. Dragocjene su nam stoga zbirke priča iz 19. i s početka 20. st. (M. Valjavec, R. Strohal) te građa u *Zbornicima za narodni život i običaje*.¹⁴ Taj stari pripovjedački sloj možemo usporediti sa zapisima što su nastali sto i više godina poslije i koji su se još više udaljili od sudsko-procesno-teološkog poimanja o vješticama i više čuvaju upravo taj tradicijski sloj. Kao da je vrijeme udaljeno od stvarnih procesa motive i detalje u zapisima vratilo tradiciji i izbacilo nanose učene kulture. Možda u njima stoga i više ritmičnih formula, poetskih opisa gozbi, ali i bahtinovskog karnevalskog obrnutog svijeta, humora, ironije, gotovo šagalovskih nadrealnih slika: neki sluga slučajno coprničkom mašču namaže kotače na kolima pa se kola popnu na orah pred kućom. Mama coprnica ih skine s oraha (Valjavec 1858:245-246; Kotarski 1918:49); kravi na rebru procvate bazga jer je njezina kost poslije orgije zamijenjena bazgovom granom (Bošković-Stulli 1997:391-393); gotovo je ista slika i sa ženom koju poslije orgije vještice ožive i rebro joj nadomjeste bazgovom granom (Bošković-Stulli 1997:394).

Već sam kazala da su bajanje i formule sastavni dio sadržaja predaja o vješticama. Stoga bih se i usudila kazati da bi se ti formalni dijelovi u predajama o vješticama, dijelovi koji citiraju ili prizivaju formulu za let, mogli usporediti s basmama, i na verbalnoj (premda manje) i na funkcionalnoj razini. Basme shvaćam kao verbalno relativno zatvorene i fiksirane obrasce bjanja i koji uz obrednu imaju i latentnu estetsku, pjesničku funkciju, otkrivenu i postavljenu u prvi plan tek kad je u svijesti istraživača u drugi plan potonula obredna, magijska i praktična funkcija tih tekstova. U bjanju (basmi) je obavezno čuvanje tajnosti. Basma je na neki način sakralni govor koji potječe iz pravremena sa strogim pravilima porabe. (Ako se govor dešifrira, otkrije, dogodit će se ono protiv čega se baja/govori, primjerice,

---

¹⁴ Posebno bi bilo pitanje određenja žanrovske pripadnosti priča o vješticama u zbirkama i *Zborniku za narodni život i običaje*. Primjerice, u Strohalu su integralnim dijelom pripovjedačkog korpusa, u Valjavca se nalaze u dodatku pod zajedničkim naslovom *Kaj si pripovedaju od coprnic*, u *Zbornicima* su gotovo isključivo unutar *Vjeronanja* u potpoglavljima *Kakvu snagu imadu neki ljudi*, dakle riječ je o ljudskim bićima za razliku od *Stvorova kao ljudi*, gdje su na prvome mjestu mitska bića.

zmijski ujed.) Ona se izgovara e da bi u prvome redu svojim jezičnim oblikom, riječima, izazvala promjenu.¹⁵ O sadržaju basme se stoga može govoriti i kao o nekom vidu simboličkog prijelaza od polaznoga stanja u željeno uz određenu magijsku proceduru. Pritom polazno stanje može biti u njoj i implicitno, dok je, u pravilu, željeno stanje uvijek iskazano. Valja kazati da, koliko nam se danas god tekst basme učinio vrsnim poetskim tekstom, nijedan od njezinih tekstovnih dijelova u svojem obrednom dijelu nije bio namijenjen estetskom opažanju jer basma nije stvorena da bi imala umjetničku već strogo utilitarnu funkciju. U usmenoj joj je poeziji najbliža obredna pjesma (stoga se vjerojatno u zapisima i u izdvojenim zbirka tekstova i spominju obredne formule čaranja) (Radenković 1996:71-72). U suvremenim hrvatskim antologijskim usmenoknjiževnim zbirka basme su razvrstane dvojako: nalazimo ih i u zbirka lirske usmene poezije i u zbirka govorničkih oblika, što govori o kolebanju žanra i neodlučnosti u svijesti istraživača i priređivača, ovisno o tome je li im primarnom bila estetska (Perić-Polonijo 1996) ili pak obredna, izvedbena, govornička funkcija (Bonifačić Rožin 1963).

Basme su se u svojem izvedbenom dijelu ponajviše sačuvale u istočnim dijelovima Europe, u onima koji nisu primili zapadno kršćanstvo već su sačuvali svoje autokefalne crkve i pravoslavni obred. Gotovo svi tekstovi koji imaju magijsku sugestivnu moć u hrvatskoj su tradiciji najvećim dijelom kristijanizirani i prešli su u molitvice, zaklinjanja.

Tako su se i basme u hrvatskoj tradiciji preplele s kršćanstvom, ali se nikad nisu dokraja stopile. Magijska je dimenzija, koja ima moć zaštite, pripisana svecu, dok je verbalni dio ostao sličan poganskim basmama.¹⁶

---

¹⁵ "Basma je rečima izražena želja, povezana sa izvesnim obredom ili bez njega, želja koja treba da se neizostavno ispuni" (Kruševski, prema Radenković 1966:69). Jedan od glavnih oblika kompozicijske strukture basme je paralelizam, koji nema stilsku funkciju, već se uz njegovu pomoć oblikuje model koji omogućuje da se trenutno stanje promijeni prema poredbenomu modelu: primjerice ni o drvo /ni o kamen: i o drvo/i o kamen.

¹⁶ Vjerojatno je do djelomične kontaminacije između kršćanskih i poganskih motiva došlo i zbog toga što se i u sudskim spisima i u predajama gotovo redovito spominje da vještica za inicijaciju mora donijeti ili srce bliske osobe ili ubiti dijete. Ubojstvo djece je i bio jedan od najčešćih krimena. U ovome kontekstu je tomu ubojstvu dana i svrha. I predaja iz Samobora govori o masti što se pravi upravo od nevidinčića, da bi, pučkom etimologijom, i vještica postala nevidljivom (Lang 1992:905). Kristijanizacija nije zahvatila formule, dakle čvrste strukture usmenoga fikcijskoga pripovijedanja, ali je razaznatljiva iz brojnih ostalih atribucija i vještichijih postupaka: uostalom sastaju se na raskršćima uz raspelo, a molitve ili zazivanje imena Isusova, Majke Božje, Boga, različitih svetaca, krunice, svete vode trenutno skida vještichju magiju i ogoljuje stvari.

U Bukovici u Dalmaciji kažu kad bi vještica u čas kad ima poletjeti rekla: "U ime Isusovo!" ili "Pomozi Bože! naopako za nju; ostala bi na istom mjestu gola" (Đorđević 1989:34).

Od spomena Božjega imena od čudesne gozbe u egzotičnom krajoliku postaje pustopoljina s kamenjem, šibljem, hrana se pretvara u smeće, daljine postaju nepremostive. Stoga se katkad i znatiželjni promatrač vraća danima i mjesecima – što potvrđuje neizravno daljinu

Predaje o vješticama, ma koliko bile kristijanizirane, u dijelu koji priziva formulu i opisuje let sačuvale su svoj pretkršćanski poganski dio. Da ih nazovemo nekim vrstama basme dopušta nam njihova uporabna funkcija. Moć je u riječima, a neverbalni dio, prije svega mast, onaj je dio koji i u basmama imaju neverbalni dijelovi: prelijevanje vode, provlačenje ispod kamena, drveta i sl. Mast je gotovo neizostavni dio formule, njezin neverbalni, ali na neki način konstitutivni dio – njome se mažu i vještica i promatrač, i mlada vještica koja krivo izgovori formulu, i stvari koje polete.¹⁷

Stoga bih i funkciju te formule u predajama usporedila s utilitarnom, praktičnom funkcijom što je ima basma. Iz toga se rakursa čini normalnim što formule nisu zabilježene u sudskim spisima, pa ni na popisu inkvizitorovih pitanja. Tamo je u prvome planu bio tipiziran kršćanski obrazac o vješticama u kojemu je bio neizostavan vrug koji je ženama davao snagu za let, a medijatori su bili mast i štap/metla, uobičajeni inkvizicijski rekviziti sačuvani do danas u svim prikazima vještica – od predaja do stripa, igranoga i crtanoga filma.

NAVEDENA LITERATURA

- Ardalić, Vladimir. 1917. "Vile i vještice (Bukovica u Dalmaciji)". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 22:302-311.
- Bayer, Vladimir. 1982. *Ugovor s đavlom. Procesi protiv čarobnjaka u Evropi a napose u Hrvatskoj*. 3. izd. Zagreb: Informator.
- Bonifačić Rožin, Nikola, ur. 1963. *Narodne drame, poslovice i zagonetke*. Zagreb: Matica hrvatska - Zora. [Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 27]
- Bošković-Stulli, Maja, ur. 1959. *Istarske narodne priče*. Zagreb: Institut za narodnu umjetnost. [Narodno stvaralaštvo Istre, 1]
- Bošković-Stulli, Maja, ur. 1963. *Narodne pripovijetke*. Zagreb: Matica hrvatska - Zora. [Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 26]
- Bošković-Stulli, Maja. 1978. "Usmena književnost". U *Povijest hrvatske književnosti u sedam knjiga*, 1. *Usmena i pučka književnost*. Zagreb: Liber - Mladost, 7-353, 641-651.
- Bošković-Stulli, Maja, ur. 1986. *Zakopano zlato. Hrvatske usmene pripovijetke, predaje i legende iz Istre*. Pula - Rijeka: Čakavski sabor - Istarska naklada [et al.] [Istra kroz stoljeća, 38]

---

leta, snagu i moć magije. Kući se ne može vratiti čudesnim putem već uobičajeno: "... i onda je tri lete dimo hodil" (Valjavec 1858:246). Oprimjeruju to i daleka mjesta u kojima je s vješticama proveo noć: Indija, Afrika, Aleksandrija, pa i Pulja, premda je u ovim usporedbama doista blizu, tek preko mora.

¹⁷ Više o masti i njezinoj ulozi u vještichim psihonavigacijama u Marjanić 2005.

- Bošković-Stulli, Maja, ur. 1993. *Žito posred mora. Usmene priče iz Dalmacije*. Split: Književni krug.
- Bošković-Stulli, Maja, ur. 1997. *Usmene pripovijetke i predaje*. Zagreb: Matica hrvatska. [Stoljeća hrvatske književnosti]
- Carić, Antun Ilija. 1897. "Narodno vjerovanje u Dalmaciji". *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 9.
- Dorđević, Tihomir R. 1989. *Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanu*. Priredila i pogovor napisala Nada Popović-Perišić. Beograd: Dečje novine. Pretisak izdanja iz 1953. [Narodna biblioteka Srbije]
- Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition*. 2006. Richard M. Golden, ur. Santa Barbara, Denver - Oxford: ABC-CLIO.
- Hübsch, Iris. 2004. "Salbe, salben". *Enzyklopädie des Märchens* 11/3. Rolf Wilhelm Brednich, ur. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 1065-1071.
- Ivanišević, Frano. 1987. *Poljica. Narodni život i običaji*. Uredila Vesna Čulinović-Konstantinović. Pretisak. Split: Književni krug. [Izdanje: dio "Pripovijetke", "Vjerovanja". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 10, 1905, 187-281, 295-297]
- Kadžić, Peka B. Petar. 1859. "Odgovori na nekoga pitanja društva za jugoslavensku povjestnicu i starine. Iz kotara Makarskoga". U *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, knj. 5. [Vještica, Mora: str. 333-334].
- Klanciczay, Gábor. 1991. *Heilige, Hexen, Vampire. Vom Nutzen des Übernatürlichen*. Berlin: Verlag Klaus Wagenbach.
- Kolendić, Antun. 1978. "Odluka inkvizitora svih jeretičkih zala". *Stvaranje* 33/8-9:1151-1159.
- Kolendić, Petar. 1928. "Vještice u Šibeniku XV vijeka". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 26/2:358-370.
- Kotarski, Josip. 1918. "Lobor. Narodni život i običaji". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 23:11-63.
- Lang, Milan. 1992. *Samobor. Narodni život i običaji*. Pretisak. Samobor: "Zagreb" - Poduzeće za grafičku djelatnost. [1. izdanje: dio "Pripovijetke", "Vjerovanja". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 19, 1914, 39-152, 212-219]
- Lord, B. Albert. 1990. *Pevač priča. I. Teorija*. Beograd: Idea.
- Marjanić, Suzana. 2005. "Vještije psihonavigacije i astralna metla u svjetovima hrvatskih predaja kao (mogući) aspekti šamanske tehnike ekstaze (i transa)". *Studia ethnologica Croatica* 17:111-169.
- Marks, Ljiljana. 1980. "Usmene pripovijetke i predaje s otoka Zlarina". *Narodna umjetnost* 17:217-280.
- Marks, Ljiljana. 1981. *Predaje i ostala kazivanja s Lastova*. IEF rkp 1218.

- Marks, Ljiljana. 1994. [2000²] *Vekivečni Zagreb. Zagrebačke priče i predaje*. Zagreb: AGM.
- Marks, Ljiljana (s M. Bošković-Stulli). 2002. "Usmene priče iz Župe i Rijeke dubrovačke". U *Hrvatska književna baština*, knjiga 1. Dunja Fališevac, Josip Lisac i Darko Novaković, ur. Zagreb: Ex libris, 441-527.
- Mažuranić, Vladimir. 1975. *Prinosi za hratski pravno-povijesni rječnik*. Prvi dio. A-O. [pretisak] Zagreb: Informator.
- Perić-Polonijo, Tanja. 1996. *Tanahna galija. Antologija usmene lirike iz Dalmacije*. Split: Književni krug.
- Pócs, Éva. 1999. *Between the Living and the Dead: A Perspective on Witches and Seers in the Early Modern Age*. Budapest: Central European University Press.
- Radenković, Ljubinko. 1996. *Narodna bajanja kod Južnih Slovena*. Beograd: Balkanološki institut SANU - "Prosveta".
- Strohal, R(udolf), ur. 1886. *Hrvatskih narodnih pripoviedaka, knjiga 1.: Narodne pripoviedke iz sela Stativa*. Rijeka. [2. izdanje 1907.; 3. izdanje 1912.; 4. izdanje 1923.]
- Strohal, R(udolf), ur. 1901. *Hrvatskih narodnih pripovijedaka, knjiga 2.: Narodne pripovijetke iz grada Karlovca, sela Lokava, Delnica i trgovišta Vrbovskoga*. Karlovac. [2. izdanje 1912.]
- Strohal, R(udolf), ur. 1904. *Hrvatskih narodnih pripovijedaka, knjiga 3.: Narodne pripovijetke iz grada Rijeke, trgovišta Mrkoplja i Ravne Gore, te sela Broda na Kupu i Oštarija*. Karlovac.
- Tkalčić, Ivan. 1891. "Parnice proti vješticama u Hrvatskoj". *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 103:83-116.
- Tkalčić, Ivan. 1892. "Izprave i progonu vještica u Hrvatskoj". *Starine* 25:1-102.
- Valjavec, Matija Kračmanov. 1858. *Narodne pripovjedke skupio u i oko Varaždina*. Varaždin. [2. izdanje 1890.]

"NOT ON WOOD, NOR ON STONE...": MAGICAL FORMULAE IN CROATIAN LEGENDS ABOUT WITCHES

SUMMARY

Verse formulae that are directly connected with the flight of witches are repeated in numerous variants in Croatian legends about witches, often dependent on the region of origin of the notation. The successful flight of the witch is enabled by the correct use of the formula (along with other set acts and props). Faulty recitation of one and the same formula, even the most minute alteration of its structure, does allow flight by the observer, but he arrives at the witches' coven in a bruised, battered and wounded state. The firm and enclosed structure of such formulae (such as small prayers, entreaties, spells, healing incantations) permits the interpretation that what are in question are magical textual structures linked with ritual charms

whose precise use also has material power. The latent poetic function of language (verse, rhyme) also served as a mystic means aimed at the achievement of a practical effect.

Analysis is made in the paper of the mentioned formulae as they appeared in court cases in Croatia involving witches and in more recent oral literary notations.

Key words: magical formulae, flight of witches, legends about witches, Croatia